

نقش فرهنگ انتظار در کنترل ناهنجاری‌های اجتماعی*

محمود ملکی راد^۱

چکیده

به باور جامعه‌شناسان دین از طریق ارائه باورها، ارزش‌ها، هنجارها، رفتارها و کنش‌ها نقش بی‌بدیلی در کنترل و مدیریت ناهنجاری‌ها دارد و به جامعه در این حوزه کمک شایان توجهی می‌کند. از منظر شیعه فرهنگ انتظار دارای ظرفیت‌هایی است که در حوزه‌های مختلف فردی و اجتماعی دارای کارکرد است. زیرا انتظار مبتنی بر باورها و نگرش‌هایی است که می‌تواند ارزش‌ها، هنجارها و رفتارهایی را به وجود آورد که موجب گشایش و فرج برای جامعه منتظر خواهد شد. در نتیجه می‌تواند با ناهنجاری‌ها به مقابله برخیزد و آنها را کنترل و به هنجارهای مثبت تبدیل نماید. در جستار پیش‌رو «نقش و کارکرد فرهنگ انتظار در کنترل ناهنجاری‌های اجتماعی» با روش توصیفی، تحلیلی، از طریق منابع موجود کتابخانه‌ای و دیجیتال، مورد بررسی قرار داده شده است؛ و ضمن تبیین مفاهیم کلیدی، به این سؤال پاسخ داده است که: فرهنگ انتظار برای کنترل ناهنجاری‌های اجتماعی از چه کارکردهایی برخوردار است و چگونه می‌تواند آنها را مدیریت نماید؟ از مهم‌ترین یافته‌ها و نوآوری‌های این مقاله تبیین کارکردهای فرهنگ انتظار برای کنترل ناهنجاری‌های اجتماعی در دو حوزه معرفتی و ارزشی برای کنترل و مدیریت ناهنجاری‌ها است.

واژگان کلیدی

فرهنگ، انتظار، مدیریت، کنترل، ناهنجاری اجتماعی.

مقدمه

وجود ناهنجاری‌ها، آسیب‌هایی را برای جامعه در پی خواهند داشت؛ و یکی از

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۳/۳

۱. عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی قم، ایران (m.malekirad@isca.ac.ir).

عوامل مهم در ایجاد ناامنی به شمار می‌روند. یعنی اگر در جامعه‌ای هنجارها نادیده گرفته شوند؛ رفتارهای فردی و اجتماعی نیز به تبع آن دچار آسیب خواهند شد؛ و عدم پایبندی به هنجارهای اجتماعی موجب پیدایش آسیب‌های اجتماعی خواهد بود. در واقع، «کسانی که رفتار انحرافی و نابه‌هنجاری آنان دائمی باشد و زودگذر و گذرا نباشد، کجرو یا منحرف نامیده می‌شوند. این‌گونه رفتارها را انحراف اجتماعی یا (Social Devianced) و یا کجروی اجتماعی گویند» (ستوده، ۱۳۷۹: ۱۴-۱۵).

ملاک‌ها و معیارهای مختلفی وجود دارد که می‌توان تشخیص داد چه امری جزو امور ناهنجار و از انحرافات اجتماعی است. با این ملاک و معیارها می‌توان تشخیص داد که رفتاری در یک سازمان، نهاد و یا جامعه‌ای عادی و مقبول و نرمال است، یا غیرعادی، غیرنرمال و نابه‌هنجار؛ دین یکی از عمده‌ترین این ملاک‌ها به شمار می‌رود.

دین (اسلام) با پشتوانه باوری و با برخورداری از ارزش‌های الهی هنجارهایی را شکل می‌دهد که براساس آن رفتارهای فردی و اجتماعی خاصی را از مردم طلب می‌کند و در نتیجه ملاک‌ها و معیارهایی را برای تشخیص رفتارهای بهنجار از نابه‌هنجار به دست می‌دهد که لازم است مردم خود را ملزم بدانند تا آنها را مراعات نمایند. بنابراین دین در کنترل ناهنجاری‌ها از طریق ارائه باورها و ارزش‌ها نقش بی‌بدیلی دارد و به جامعه در کنترل ناهنجاری‌ها می‌تواند کمک بسیاری نماید.

اندیشه مهدویت به عنوان یکی از باورهای دینی ارزش‌هایی را به وجود می‌آورد که می‌تواند علاوه بر تقویت هنجارهای دینی، انگیزه لازم را در مردم ایجاد کند تا خود را به آنها پایبند بدانند. از این‌رو فرهنگ انتظار می‌تواند نقش مهمی در کنترل ناهنجاری‌ها داشته باشد. زیرا فرهنگ انتظار از چند لایه باورها، ارزش‌ها، هنجارها و رفتارهایی تشکیل یافته که هر یک از آنها می‌توانند برای کنترل ناهنجاری‌ها تأثیرگذار باشند.

پژوهش حاضر در پی آن است که با استفاده از رویکرد کیفی و با روش تحلیل محتوا، کارکردهای فرهنگ انتظار را برای کنترل ناهنجاری‌ها مورد واکاوی قرار دهد و به این پرسش پاسخ گوید که: فرهنگ انتظار برای کنترل ناهنجاری‌ها از چه کارکردهایی برخوردار است؟ در پاسخ به این پرسش، ابتدا با استفاده از آیات و روایات ناظر به انتظار و ویژگی‌های منتظران و یاران امام مهدی عج، کارکردهای فرهنگ انتظار شناسایی و دسته‌بندی و گفته شده فرهنگ انتظار برای کنترل ناهنجاری‌ها می‌تواند دارای چنین و

چنان کارکردهایی باشد. در نوشته پیش رو بعد از مفهوم‌شناسی، مهم‌ترین کارکردهای فرهنگ انتظار که برای کنترل ناهنجاری‌ها مورد بررسی قرار داده شده است. لازم به یادسپاری است که در این حوزه تاکنون کار پژوهشی با این ویژگی انجام نشده است.

مفهوم‌شناسی

۱. ناهنجاری

برای فهم معنای ناهنجاری باید دید هنجار به چه معنی است؟ هنجار (Norm) در لغت به معنی: راه و روش و طریق و طرز و قاعده و قانون آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۴۹: ۳۰۸). و در اصطلاح به معنی قانون یا اصلی که راهبری یا هدایت یک رفتار را موجب می‌شود (آلن بیرو، ۱۳۸۰: ۲۴۸-۲۴۹). به نظر گیدنز «هنجارها اصول و قواعد معین و نشان‌دهنده بایدها و نبایدها در زندگی اجتماعی هستند که از مردم انتظار می‌رود آن‌ها را رعایت کنند» (گیدنز، ۱۳۹۸: ۵۶). در حقیقت هنجارها براساس ارزش‌ها شکل می‌گیرند و معیارهایی برای رفتار به شمار می‌روند. در مقابل «ناهنجاری در لغت به معنی فروشکستن، تعارض در هنجارهای یک جامعه است. (دورکیم) بی‌هنجاری را نوعی از هم‌پاشیدگی هنجارها دانسته و (مرتن) آن را ستیز میان هنجارهای پذیرفته شده با واقعیت اجتماعی می‌داند» (ستوده، ۱۳۸۹: ۱۲۸). ناهنجاری‌های اجتماعی را می‌توان با رویکردهای مختلف مورد بررسی قرار داد از این رو «اندیشمندان ناهنجاری‌های اجتماعی را با رویکردهای متعددی از قبیل رویکرد زیست‌شناختی، روان‌شناختی، فرهنگی، جامعه‌شناختی و در سطوح خرد، میانه و کلان تبیین می‌کنند» (بخارایی، ۱۳۹۳: ۲۱۵-۲۱۶).

ناهنجاری از منظر جامعه‌شناسان عبارت از رفتاری است که با انتظارات جامعه یا گروه معینی از جامعه، در تضاد باشد. در نتیجه ناهنجاری یا کجروی به معنی عدم رعایت بایدها و نبایدهای ارزشی است که موجب ظهور و بروز آسیب‌های اجتماعی خواهد شد. البته نوع ناهنجاری‌ها بسته به دین و فرهنگ و آئین‌ها ممکن است مختلف باشند. از منظر جامعه‌شناسان فقر فرهنگی، عوامل محیطی، از هم‌پاشیدن نظام خانواده، فقر مالی و بیکاری و... از عوامل مؤثر در ناهنجاری‌های اجتماعی به شمار می‌روند.

۲. انتظار

انتظار در لغت به معنی مراقب بودن و توقع چیزی داشتن (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱: ۴۲۴؛ زبیدی، ۱۴۱۴: ج ۲: ۳۱) و چشم به راه بودن چیزی است؛ و در تعریف اصطلاحی، عبارت است از یک حالت قلبی و روحی که حکایت از آمادگی فرد برای چیزی است که انتظار آن را می‌کشد (موسوی اصفهانی، ۱۴۰۴: ج ۲: ۱۵۲). بنابراین انتظار به معنای چشم به راه بودن نسبت به حقیقتی که فرد آماده دیدار او باشد؛ است. از این رو منتظر کسی است که در خود آمادگی لازم برای ظهور امام زمان علیه السلام را ایجاد می‌کند. این آمادگی باعث می‌شود تا وی از حالت روحی مناسبی برخوردار باشد و با تلاش و مجاهدت خود را برای رسیدن به آینده‌ای روشن آماده نگه دارد. با این وصف انتظار از سنخ تلاش و عمل و تکاپو و تحرک است. بنابراین فرهنگ انتظار پویایی و امید را در پی دارد و موجب آمادگی جامعه منتظر می‌شود. بدین جهت آن را می‌توان عامل مؤثری برای کنترل ناهنجاری‌های اجتماعی به شمار آورد.

در این جستار کارکردهای فرهنگ انتظار در کنترل انحرافات و ناهنجاری‌های اجتماعی با تأکید بر انتظار و تقویت نظام فکری و انتظار و تحکیم نظام ارزشی مورد بررسی قرار داده خواهد شد.

انتظار و توانمندسازی نظام فکری

گفته شد از منظر جامعه‌شناسان عوامل مختلف فکری و فرهنگی، فقر و بیکاری، از هم پاشیدگی نظام خانواده و... در ایجاد ناهنجاری و کجروی‌های اجتماعی نقش دارند. در بعد فرهنگی توانمندسازی نظام فکری و فرهنگی می‌تواند یکی از عوامل مؤثر برای کنترل و کاهش کجروی و ناهنجاری‌های اجتماعی باشد. از این رو افرادی که از نظام فکری و معرفتی مستحکمی برخوردار باشند؛ کمتر به سمت ناهنجاری‌های اجتماعی کشانده خواهند شد.

با توجه به این مطلب فرهنگ انتظار دارای ظرفیت‌هایی است که می‌تواند نظام فکری و معرفتی افراد را توانمند سازد و آنها را در مقابل کجروی‌های اجتماعی واکنش‌ناپذیر نماید. حال باید دید که کارکرد فرهنگ انتظار و راهکار آن در این باره چیست؟
با تفحص در روایاتی که در خصوص منتظران وارد شده است می‌توان استحکام

معرفت به خداوند و تعمیق ایمان به او را یکی از آثار انتظار به شمار آورد. زیرا باور به امام مهدی علیه السلام هرگز بدون ایمان واقعی امکان پذیر نخواهد بود. بدین جهت خدای متعال کسانی که از ایمان کافی برخوردارند و سعی دارند تا خود را به انجام عمل صالح ملزم بدانند؛ را وعده داده تا جانشین وی در زمین باشند (نور: ۵۵).^۱ بر طبق روایات، این آیه بر ظهور امام مهدی علیه السلام تطبیق داده شده است (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۱۷۷). یعنی منتظران از جهت فکری باید به گونه‌ای باشند که به درجه بالایی از معرفت برسند و با تعمیق و تقویت آن، ایمان واقعی را در پی داشته باشد. و از جهت رفتار نیز در انجام عمل صالح بکوشند و به آن اقدام کنند. بدین جهت برخورداران از عقلانیت و خردورزی یکی از ویژگی‌های منتظران و کسانی که در عصر غیبت به سر می‌برند؛ بر شمرده شده است. امام سجاد علیه السلام در این باره به ابو خالد فرمودند:

ای ابا خالد! مردم زمان غیبت آن امام، که معتقد به امامت و منتظر ظهور او هستند از مردم هر زمانی برترند، زیرا خدای تعالی عقل و فهم و معرفتی به آنها عطا فرموده است که غیبت نزد آنان به منزله مشاهده است... آنان مخلصان حقیقی و شیعیان راستین ما و داعیان به دین خدای تعالی در نهان و آشکارند (صدوق، ۱۳۵۹: ج ۱: ۳۲۰).^۲

در روایتی دیگر امام صادق علیه السلام در وصف یاران امام مهدی علیه السلام، آنها را به چراغ و قندیلی تشبیه کرده که موجب روشنی محیط پیرامون خود می‌شوند. «گویی دل‌های آنان مشعل نورانی است» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۲: ۳۰۸).^۳ یعنی یاران امام زمان علیه السلام و منتظران باید از لحاظ فکری و معرفتی به سطحی از آگاهی و بصیرت رسیده باشند که علاوه بر هدایت خودشان به راحتی بتوانند دیگران را نیز هدایت و راهنمایی نمایند؛ از این ویژگی برمی‌آید که منتظران باید به لحاظ معرفتی در سطح بالایی از آن قرار داشته باشند. از این رو آنان با بصیرت و آگاهی‌ای که پیدا کرده‌اند علاوه بر آن که خودشان در دام

۱. «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ».

۲. «يَا أَبَا خَالِدٍ إِنَّ أَهْلَ زَمَانِ غَيْبَتِهِ الْقَائِلِينَ بِإِمَامَتِهِ وَالْمُنْتَظِرِينَ لظُهُورِهِ أَفْضَلُ مِنْ أَهْلِ كُلِّ زَمَانٍ لِأَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَعْطَاهُمْ مِنَ الْعُقُولِ وَالْأَفْهَامِ وَالْمَعْرِفَةِ مَا صَارَتْ بِهِ الْعَيْبَةُ عِنْدَهُمْ بِمَنْزِلَةِ الْمَشَاهِدَةِ... أَوْلِيكَ الْمُخْلِصُونَ حَقًّا وَشَيْعَتُنَا صِدْقًا وَالِدَعَاةَ إِلَى دِينِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ سِرًّا وَجَهْرًا...».

۳. «... كَالْمَصَابِيحِ كَأَنَّ قُلُوبَهُمُ الْقَنَادِيلُ...».

ناهنجاری‌ها و کجروی‌ها گرفتار نمی‌شوند؛ از کجروی و انحراف دیگران نیز می‌توانند جلوگیری نمایند.

در نتیجه براساس این ویژگی جامعه منتظر به گونه‌ای است که از بنیان فکری و معرفتی مستحکمی برخوردار است که می‌تواند در کنترل انحرافات و ناهنجاری‌های ناشی از ضعف و سستی معرفتی پیشگیری نماید.

از این رو می‌توان گفت توانمندسازی نظام فکری و معرفتی که در پرتوانتظار به وجود می‌آید در زمینه‌های گوناگون اعتقادی، اخلاقی، تربیتی، سیاسی و اجتماعی، فرهنگی جامعه منتظر تأثیرگذار است و می‌تواند الگوی مناسبی از هنجارهای دینی را به جامعه معرفی کند و از این راه در کنترل کجروی‌ها و ناهنجاری‌ها کمک نماید.

انتظار و توانمندسازی نظام ارزشی

توانمندسازی نظام ارزشی همانند نظام معرفتی می‌تواند یکی از عوامل مؤثر برای کنترل و کاهش کجروی‌ها و ناهنجاری‌های اجتماعی باشد. از این رو افرادی که دارای نظام ارزشی توانمند باشند؛ کمتر به سمت انحرافات و ناهنجاری‌های اجتماعی کشانده خواهند شد. منتظران که امام زمان علیه السلام را احیاکننده ارزش‌های اسلامی در جهان می‌دانند، خود را با معیارهای مورد پذیرش دین تطبیق می‌دهند؛ و به توصیه و راهنمایی دین در جهت تقویت ارزش‌ها، اقدام می‌کنند. از این جهت اعتقاد به امامت و باور به ظهور می‌تواند انگیزه آنان را در التزام به نظام ارزشی افزایش دهد. بنابراین براساس تعالیم مهدوی، منتظران همواره خود را ملزم می‌دانند در مسیر ارزش‌های اخلاقی قدم بردارند و در مسیر خواست امام زمان علیه السلام حرکت نمایند. با عنایت به این مطلب در روایات بسیاری به اهمیت نقش انتظار اشاره شده است؛ به طوری که رسول خدا صلی الله علیه و آله انتظار فرج را بالاترین اعمال امت بر شمرده است (صدوق، ۱۳۵۹: ج ۲: ۶۴۴).^۱ از این جهت اعتقاد به امامت و باور به ظهور امام زمان علیه السلام می‌تواند انگیزه منتظران را در خودسازی افزایش می‌دهد؛ و از آنان انسان‌هایی الهی و نیروهای زبده، لایق و کاردان، و با تقوایی می‌سازد که همواره آمادگی خود را برای ظهور امام زمان علیه السلام حفظ خواهند نمود. در نتیجه انتظار

۱. «أَفْضَلُ أَعْمَالِ أُمَّتِي أَنْتِظَارُ الْفَرَجِ».

ارزش های اخلاقی را تقویت می کند و موجب می شود در جامعه منتظر کجروی ها و امور ناهنجار کنترل شوند.

از منظر جامعه شناسان ارزش ها گونه های مختلفی دارند^۱ که ارزش های اخلاقی از مهم ترین آنها محسوب می شوند. برخی از مهم ترین ارزش های اخلاقی که فرهنگ انتظار در تقویت و تعمیق آنها نقش دارد؛ عبارتند از:

۱. انتظار و ملکه تقوا

از آن جایی که منتظران خود را منسوب به امام زمان علیه السلام می دانند؛ خود را ملزم می دانند که آن حضرت الگوی رفتاری و اخلاقی و معنوی شان باشد. در نتیجه در رفتار فردی و اجتماعی خواست امام زمان علیه السلام که همان خواست خداوند است؛ را ملاک و معیار سلوک خود قرار می دهند و مسیر زندگی خودشان را براساس آن تنظیم می کنند. از این رو سبک زندگی منتظرانه متأثر از اوامر و نواهی الهی و بر محور رضایت مندی خدای متعال خواهد بود و بر مدار اوامر و نواهی الهی خواهد چرخید. مداومت آنان بر این امر موجب می شود تا ورع و پرهیزکاری در زندگی آنان به صورت ملکه در آید.

در روایاتی که اوصاف منتظران را یادآوری کرده اند به این نکته نیز اشاره شده است. امام صادق علیه السلام از جمله اوصاف یاران و منتظران را پرهیزگاری و تقوای الهی دانسته و خُلق نیکورا سفارش نموده است^۲ («نعمانی، ۱۴۲۲: ۲۰۰»).

در این راستا بر طبق روایات حفظ تقوا و دین داری از جمله وظایف منتظران بر شمرده شده است. شاهد بر آن روایتی است که امام صادق علیه السلام درباره وظیفه کسانی که در عصر غیبت زندگی می کنند؛ فرمودند:

برای صاحب الامر غیبتی است، هر کسی باید از خدا پروا کند و تقوا پیشه نماید، و به دین خود بچسبد و آن را حفظ کند (همان: ۱۶۹).^۳

برخورداری منتظران از این ویژگی موجب خواهد شد تا کجروی ها و امور ناهنجار

۱. جامعه شناسان ارزش ها را به چند دسته تقسیم کرده اند؛ مانند: ارزش های اخلاقی، ارزش های اقتصادی، ارزش های ملی و سیاسی، ارزش های دینی، ارزش های قانونی و حقوقی و ارزش های فرهنگی.

۲. «مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ الْقَائِمِ فَلْيَنْتَظِرْ وَ لْيَعْمَلْ بِالْوَرَعِ وَ مَحَاسِنِ الْأَخْلَاقِ وَ هُوَ مُنْتَظَرٌ...».

۳. «إِنَّ لِصَاحِبِ هَذَا الْأَمْرِ غَيْبَةً فَلْيَتَّقِ اللَّهَ عَبْدًا وَ لْيَتَمَسَّكْ بِدِينِهِ».

کنترل شوند زیرا تقوا عامل مؤثری در جلوگیری از انحرافات و کجروی‌هاست. بنابراین ملکه تقوا به عنوان یکی از ارزش‌های اخلاقی از کارکردهای انتظار است که موجب کنترل ناهنجاری‌ها خواهد شد.

۲. انتظار و مسئولیت‌پذیری

مسئولیت‌پذیری یکی دیگر از ویژگی‌های اخلاقی منتظران است. براساس این ویژگی منتظران راستین، وظیفه دارند که علاوه بر اصلاح خویش، نسبت به دیگران نیز احساس مسئولیت کنند و در اصلاح دیگران نیز بکوشند؛ زیرا برنامه عظیم ظهور و حکومت جهانی که انتظارش را می‌کشند تنها یک برنامه فردی نیست؛ بلکه علاوه بر آن، برنامه‌ای است که کار باید به صورت دسته جمعی و همگانی باشد؛ کوشش‌ها و تلاش‌ها باید هماهنگ گردد و عمق و وسعت این هماهنگی باید به عظمت همان برنامه انقلاب جهانی باشد که انتظار آن را دارند و سبک زندگی مناسب با آن تنظیم و مدیریت شود. بنابراین منتظران واقعی علاوه بر این‌که به اصلاح خویش باید بکوشند؛ وظیفه خود می‌دانند که دیگران را نیز اصلاح کنند و در مقابل کجروی‌ها و انحرافات دیگران احساس مسئولیت نمایند.

از این رو در روایاتی چند به این نکته اشاره شده است. برطبق این دسته از روایات، مسئولیت‌پذیری منتظران موجب می‌گردد تا علاوه بر آن‌که خودشان به آداب دینی مزین هستند؛ دیگران را نیز به آن آداب دعوت کنند.

در روایتی که از پیامبر ﷺ در این خصوص نقل شده؛ این ویژگی را می‌توان استنباط نمود. آن حضرت در باره منتظران می‌فرماید:

آنان در اطاعت از امام‌شان کوشایند... مثل آنها در زمین مثل مشک است که بوی خوشش پراکنده می‌شود و هرگز متغیر نمی‌گردد و مثل آنها در آسمان مثل ماه است که نورش هرگز خاموش نمی‌شود (صدوق، ۱۳۵۹: ج ۱: ۲۶۸).^۱

پراکندن بوی خوش از سوی منتظران کنایه از تأثیرگذاری آنان در جامعه است و آن نیز حاکی از تعهد و مسئولیت‌شناسی‌شان است، به طوری که همانند مشعل‌های هدایت

۱. «... مُجَدُّونَ فِي طَاعَتِهِ... مَثَلُهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَثَلِ الْمِسْكِ يَشْتَعُ رِيحُهُ فَلَا يَتَغَيَّرُ أَبَدًا وَمَثَلُهُمْ فِي السَّمَاءِ كَمَثَلِ الْقَمَرِ الْمُنِيرِ الَّذِي لَا يُظْفَأُ نُورُهُ أَبَدًا...».

می‌درخشند و پرتوافشانی می‌کنند؛ و در مقابل انحرافات و ناهنجاری‌هایی که ممکن است به سوی جامعه روی آورد؛ روشن‌گری می‌کنند و از آسیب‌ها و معضلاتی که ممکن است متوجه جامعه شوند، جلوگیری می‌کنند و آنها را کنترل می‌نمایند. در روایت دیگر که از امام سجاد علیه السلام نقل شده؛ با اشاره به این نکته، تعهد و مسئولیت‌شناسی منتظران در تبلیغ دین الهی را یکی از ویژگی‌های منتظران برشمرده است:

... مردم زمان غیبت مهدی علیه السلام، ... حقیقتاً افراد با اخلاص و شیعیان صادق ما می‌باشند؛ آنان به صورت سری و علنی مردم را به دین الهی دعوت می‌کنند (صدوق، ۱۳۵۹: ج ۱: ۳۲۰).^۱

برطبق این روایت، تعهد و مسئولیت‌شناسی منتظران موجب می‌گردد تا دیگران را نیز به آداب دینی دعوت کنند تا همه مردم به دین الهی گردن نهند و از آنان افراد نیک و صالحی پرورش یابند. پرواضح است که با ترویج دین‌داری که منتظران در آن نقش اصلی را دارند؛ زمینه‌های کجروی‌ها و انحرافات از بین خواهد رفت و از این جهت می‌توان گفت که انتظار در کنترل ناهنجاری‌ها نقش دارد و آن را می‌توان یکی از کارکردهای انتظار به شمار آورد.

برطبق این ویژگی، منتظران تلاش می‌کنند با ایجاد زمینه‌های لازم، بسترا برای خودسازی دیگران فراهم آورند. این ویژگی موجب می‌شود جامعه منتظر به انجام کارهای خوب و با ارزش تشویق شود و از تن دادن به امور ناهنجار پرهیز نماید.

۳. انتظار و تقویت امید

واژه «امید» در زبان عربی معادل واژه «رجاء» به معنای ضد یأس و ناامیدی آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۶، ۲۵۹). «امید» از آن جهت که عامل مؤثری برای تلاش و فعالیت است؛ یکی از فضایل اخلاقی به شمار می‌رود. در واقع امید، اساس و پایه همه تلاش‌های مفید و پرتوان انسانی است که موجبات اصلاح و سعادت جامعه را فراهم می‌آورد. همان‌گونه که یأس و ناامیدی و قطع امید، یکی از آفات و از رذایل اخلاقی

۱. «... أَوْلَيْكَ الْمُخْلِصُونَ حَقًّا وَ شَبِعْنَا صِدْقًا وَ الدُّعَاءُ إِلَى دِينِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ سِرًّا وَ جَهْرًا...».

است که هم دارای آثار فردی خطرناکی است و هم آثار اجتماعی فلج‌کننده را به دنبال دارد. کجروی‌ها و انحرافات و به تبع آن ارتکاب ناهنجاری‌ها یکی از آثار مهم آن است. در نتیجه جامعه‌ای که دچار چنین حالتی شود نشاط و بالندگی خود را از دست می‌دهد و در واقع حیات واقعی خود را از دست داده است؛ و در مقابل همین که «انسان به آینده‌ای روشن امید داشته باشد، باعث نشاط وی می‌شود و در او انگیزه کار و تلاش ایجاد شده، او را به فعالیت‌های صحیح زندگی وادار می‌کند» (معتمدی، ۱۳۹۶: ۴۰).

اعتقاد به مهدویت و انتظار روح امید را در انسان زنده کرده و خط مشی زندگی را برای او مشخص می‌کند؛ و در زندگی فردی و اجتماعی دارای کارکرد است؛ و موجب خودسازی خواهد شد. با عنایت به این مطلب، در روایاتی که به فضیلت انتظار اشاره دارند، آن را با لفظ «فرج» همراه و قرین نموده‌اند (طوسی، ۱۴۱۱: ۴۵۹). این همراهی در حقیقت بیان‌گر آن است که در انتظار، امید به فردای بهتر نهفته است. و همین امید و چشم به راه بودن به فرج و گشایش، نگاه جامعه و سمت و سوی آن را به تحول و دگرگونی مثبتی که مایه فرج و گشایش است سوق می‌دهد. در نتیجه ایده انتظار فرج، سبب ایجاد آمادگی جامعه در زوایا و حوزه‌های مختلف اعتقادی و فکری، اخلاقی و تربیتی، و فرهنگی و اجتماعی، و سیاسی است و موجب می‌شود تا آرمان‌گرایی و نشاط و پویایی و وظیفه‌شناسی و روح امید در افراد زنده شود و جامعه را در این زمینه به کوشش و تلاش مضاعف وادارد.

شهید مطهری رحمته‌الله علیه در باره نقش و کارکرد انتظار در زنده نمودن روح امید می‌گوید:
 انتظار فرج از یک اصل کلی اسلامی و قرآنی دیگر استنتاج می‌شود و آن اصل حرمت یأس از روح الله است. امید و آرزوی تحقق این نوید کلی جهانی انسانی در زبان روایات اسلامی انتظار فرج خوانده شده است (مطهری، ۱۳۹۵: ۱۴).

از منظر جامعه‌شناسان اختلالات شخصیتی که یکی از عوامل مهم کجروی و انحرافات است از یأس و ناامیدی نشأت پیدا می‌کند و از این جهت ناامیدی را می‌توان خاستگاه اختلال‌ها، بی‌نظمی‌ها و نابه‌سامانی‌های اجتماعی و منشاء بسیاری از انحرافات و ناهنجاری‌ها به‌شمار آورد.

در مقابل باور به مهدویت و انتظار می‌تواند با ارائه الگوی سبک زندگی امیدوارانه، نشاط و پویایی و امید به آینده را برای افراد رقم بزند و تنبلی و سستی را از زندگی آنان

بزداید و موجب می‌شود تا هنجارهای مثبت در زندگی حاکم شود و کجروی‌ها و ناهنجاری‌ها را کنترل می‌کند.

۴. انتظار و ویژگی‌های منتظران

از مجموعه روایاتی که ویژگی‌های منتظران را بیان کرده‌اند برمی‌آید که برای ظهور باید آمادگی لازم وجود داشته باشد. براین اساس لازم است منتظران خود را با ویژگی‌های ارزشی مورد نظر دین تربیت کنند و به عنوان کسانی که می‌خواهند به یاری امام زمان علیه السلام بر بیایند در خودشان آمادگی لازم را ایجاد نمایند.

برطبق روایتی جابر جعفی می‌گوید: به امام محمد باقر علیه السلام عرض کردم: فرج شما کی خواهد بود؟ در پاسخ فرمودند:

فرج ما تحقق نمی‌پذیرد مگر این‌که شما آزمایش شوید! و سه بار این جمله را تکرار کردند، تا آلودگی برطرف شود و پاکی بماند (طوسی، ۱۴۱۱: ۳۳۹).^۱

براساس این روایت تربیت اخلاقی و تهذیب و پاکسازی از لوازم زمینه‌سازی برای ظهور برشمرده شده است. مراد از زمینه‌سازی برای ظهور، این است که در تک‌تک افراد و در مجموع در جامعه، زمینه‌ها، مقدمات و شرایط لازم برای تحقق ظهور ایجاد شود. در این صورت بر همه پیروان و معتقدان به مهدویت ضروری است تا در خود آمادگی لازم را برای ظهور ایجاد نمایند. تقویت و تعمیق باور به امامت امام مهدی علیه السلام که به عنوان یکی از ویژگی‌های منتظران برشمرده شده می‌تواند نقش مهمی در کنترل ناهنجاری‌ها داشته باشد. زیرا براساس آموزه‌های شیعی که در مبحث امامت بدان تأکید شده؛ امامت و ولایت حضرات معصومین به خصوص امام زمان علیه السلام به عنوان حجت بالفعل الهی، راهی است که مردم از طریق آن می‌توانند به عبودیت و بندگی خدای متعال بپردازند و ایمان از راه آن به کمال می‌رسد. از آثار و کارکردهای باور به امامت آن حضرت این است که مردم حضور ایشان در زندگی خود احساس نمایند و از این را فرهنگ دینی تعمیق بیشتر پیدا می‌کند. همین امر موجب می‌شود تا در سبک زندگی منتظران تأثیرگذار باشد و به ایجاد سبک زندگی بر محور باورها، ارزش‌ها، هنجارها و رفتارهای برآمده از اعتقاد به مهدویت،

۱. «هَيَّاهَاتِ هَيَّاهَاتِ لَا يَكُونُ فَرَجُنَا حَتَّى تُغْرِبُوا ثُمَّ تُغْرِبُوا ثُمَّ تُغْرِبُوا يَقُولُهَا ثَلَاثًا حَتَّى يُدْهَبَ [اللَّهُ تَعَالَى] الْكُدْرُ وَيُثَبِّتِيَ الصَّفْوُ».

کمک خواهد نمود؛ و با ایجاد چنین سبک زندگی کجروی‌ها و ناهنجاری‌ها کنترل خواهند شد.

۵. انتظار و انگیزش محبت به حجت الهی

در نظام تربیتی اسلام، دوستی و محبت به اولیای الهی از ارزش بسیاری برخوردار بوده و در روایات نیز بر آن تأکید زیادی شده است تا جایی که اساس دین محبت معرفی شده است (مازندرانی، ۱۳۸۲ق: ج ۷، ۵۲). یکی از ارزش‌های برآمده از شناخت امام زمان علیه السلام، برانگیخته شدن روح محبت و عشق به او، در مردم است. بنابراین با ایجاد فضای مناسب در جامعه منتظرانم از خانه و بیرون خانه، می‌توان روح محبت، علقه، دل‌باختگی و ارتباط قلبی با امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف در ذهن و فکر مردم را زنده نمود و از آنان افرادی محب و عاشق امام زمان علیه السلام می‌توان ساخت. در این صورت سبک زندگی بر محور عشق و محبت به امام زمان علیه السلام به وجود می‌آید و در نتیجه با انگیزش محبت به حجت الهی ناهنجاری‌ها و کجروی‌ها را می‌توان کنترل و از ارتکاب آنها جلوگیری نمود.

۶. انتظار و آئین‌ها و مناسک و اماکن دینی

آداب، آئین‌ها و مناسک دینی صورت عملی و صبغه شکلی تبلور اعتقادات و اخلاقیات در ادیان مختلف است؛ و یکی از عوامل مهم برای انجام هنجارهای دینی محسوب می‌شود. به خصوص اگر این آداب و مناسک به صورت دسته‌جمعی انجام بگیرند؛ از کارکرد مؤثرتری برخوردار خواهند بود. اهمیت این امر تا حدی است که مورد تأکید جامعه‌شناسان نیز واقع شده است. «دورکیم به پیروی از رابرتسون اسمیت معتقد است افراد از طریق مشارکت در مناسک و مراسم مذهبی اقتدار اخلاقی جامعه را آشکار می‌کنند و احساسات اخلاقی و اجتماعی از همین طریق تقویت و تجدید می‌شود؛ و از همین طریق است که پیوند میان افراد و اعضای جامعه تقویت و تشدید می‌گردد» (فصیحی، ۱۳۹۱: ۱۳۸-۱۳۹).

با توجه به این مطلب وجود اماکنی که منسوب به امام زمان علیه السلام است نیز می‌تواند در ایجاد تقویت و تعمیق ارزش‌های دینی را تعمیق بخشد و در کنترل ناهنجاری‌ها کمک نماید. زیرا مردم با حضور خود در این اماکن ساعت‌هایی را در آنها بیتوته می‌کنند و به راز و نیاز با خدای متعال مشغول می‌شوند. الزام به انجام برنامه‌های مخصوص در هر یک از

این اماکنی که منسوب به حضرت مهدی علیه السلام است؛ از قبیل نماز و ادعیه و زیارات مخصوص می‌تواند در ارتباط قلبی و معنوی افراد با امام مهدی علیه السلام مؤثر باشد و موجب تحکیم رابطه مردم با امام شود و در نتیجه ارزش‌های اعتقاد به مهدویت را در جامعه به صورت فرهنگ عمومی تبدیل می‌کند و بر رفتارها و اعمال و الگوهای افراد تأثیرگذار خواهد بود. بنابراین انجام مناسک مذهبی مرتبط با امام مهدی علیه السلام مانند ادعیه منسوب به آن حضرت نظیر دعای ندبه و اماکن منسوب به وی مانند مسجد جمکران و ایام منسوب به ایشان مانند نیمه شعبان، در کنترل ناهنجاری‌ها مؤثر بوده و از ارتکاب ناهنجاری می‌تواند جلوگیری نماید. زیرا تشریفات مذهبی یاد شده که مردم در مواقع مختلف به منظور انجام آئین‌ها و مناسک و مراسم گرد هم جمع می‌شوند؛ دارای آثاری است که در ایجاد هنجارهای دینی کمک می‌کند و مردم را از ارتکاب ناهنجاری‌ها باز می‌دارد. مهم‌ترین این آثار عبارتند از:

الف) جامعه‌پذیری مهدوی: حضور در اماکن منسوب به امام زمان علیه السلام و مراسم و آئین‌های مهدوی موجب جامعه‌پذیری مهدویت می‌شود و فرهنگ انتظار را در افراد تقویت و نهادینه کرده و به دنبال آن معرفت و شناخت مردم به امام زمان علیه السلام را کامل‌تر می‌کند. لذا با برپایی این مراسم و شرکت در آن، زمینه اصلاح فرد و جامعه، فراهم می‌گردد. بنابراین هر چه که بر جامعه‌پذیری مهدوی تأثیر داشته باشد؛ به همان میزان نیز در کنترل کجروی‌ها و جلوگیری از ارتکاب کنانه‌نجاری‌ها تأثیرگذار خواهد بود و به ایجاد هنجارهای دینی کمک می‌خواهد نمود.

ب) حضور در اماکن و مراسم مهدوی موجب می‌شود تا بین مردم انس و الفت بیشتری به وجود آید و موجب می‌گردد تا مردم از حال همدیگر بیشتر اطلاع یابند و در رفع مشکلات یکدیگر بکوشند. این نیز موجب تحکیم روابط اجتماعی خواهد شد. و صمیمیت و اتحاد را در بین مردم ایجاد کرده و موجب افزایش بصیرت و آگاهی آنان می‌شود و به تربیت دینی‌شان کمک می‌کند. در نتیجه آنان را از ارتکاب ناهنجاری‌ها باز خواهد داشت.

۷. انتظار و تقویت روح حق‌گرایی

حق‌گرایی یکی از گرایش‌های فطری است که بر اساس آن، آدمی واقعیت‌ها و حقایق را

آن‌گونه که هستند درک می‌کند. انتخاب حق و حرکت در مسیر آن، از فضایل و ارزش‌های اخلاقی است که تعالی و کمال انسان را در پی دارد. با این وصف حق‌گرایی و حرکت در مسیر حق یکی از ارزش‌ها و الزامات اخلاقی منتظران به‌شمار می‌آید. ظهور و بروز این ویژگی اخلاقی در زندگی منتظران، دارای آثاری خواهد بود و موجب می‌شود تا در مصاف حق و باطل، افراد به‌گونه‌ای تربیت شوند که به سوی حق‌گرایی پیدا کنند و در جبهه حق قرار گیرند. حرکت منتظران بر محور حق‌گرایی، گرایش به هر چیزی که حق است را در پی خواهد داشت و در مقابل رویگردانی از هر چه که باطل است را به دنبال دارد؛ و بر طبق آن، لازم است با هر رفتاری که از افراد سر می‌زند و مصداقی از مصادیق باطل باشد؛ مبارزه شود و به آنان تذکر داده شود. ناهنجاری‌ها یکی از مصادیق باطل است لذا در سایه تعالیم مهدوی و براساس زندگی منتظرانه ضروری است با آن به عنوان یکی از مصادیق باطل مبارزه شود و در پرتو آن به ایجاد هنجارهای دینی کمک گردد.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش از نقش و کارکرد انتظار در مدیریت و کنترل ناهنجاری‌ها گفت‌وگو شده است. به منظور رسیدن به مقصود، مجموع مباحث مرتبط با این عنوان در ساختاری منظم و با ترتیب منطقی به دو گفتار تقسیم گردیده است:

گفتار اول: انتظار و توانمندسازی نظام معرفتی و فکری؛

گفتار دوم: انتظار و توانمندسازی نظام ارزشی.

در گفتار اول به نقش نظام فکری در کنترل ناهنجاری و کجروی‌ها اشاره و گفته شد ضعف نظام فکری و معرفتی در کنار سایر عوامل در ایجاد ناهنجاری و کجروی‌های اجتماعی نقش دارد و در مقابل تقویت نظام فکری و معرفتی می‌تواند یکی از عوامل مؤثر برای کنترل و کاهش کجروی‌ها و ناهنجاری‌های اجتماعی باشد. از این رو افرادی که از نظام فکری و معرفتی مستحکمی برخوردار باشند؛ کمتر به سمت ناهنجاری‌های اجتماعی کشانده می‌شوند

گفته شد فرهنگ انتظار دارای ظرفیت‌هایی است که می‌تواند نظام فکری و معرفتی افراد را توانمند سازد و آنها را در مقابل کجروی‌های اجتماعی حفظ نماید. مهم‌ترین نقش انتظار در این خصوص تقویت معرفت الهی و تعمیق ایمان به خداوند است که در روایاتی

که در خصوص منتظران وارد شده؛ می‌توان استحکام معرفت به خداوند و تعمیق ایمان به او را یکی از آثار انتظار به‌شمار آورد. براساس این ویژگی منتظران که از بنیان فکری و معرفتی مستحکمی برخوردارند می‌توانند در کنترل انحرافات و ناهنجاری‌های ناشی از ضعف و سستی معرفتی پیش‌گیری نمایند.

در گفتار دوم به نقش نظام ارزشی در کنترل ناهنجاری و کجروی‌ها اشاره و گفته شد توانمندسازی نظام ارزشی یکی دیگر از عوامل مؤثر برای کنترل و کاهش کجروی‌ها و ناهنجاری‌های اجتماعی است. از منظر جامعه‌شناسان ارزش‌های اخلاقی از مهم‌ترین گونه‌های ارزش‌ها محسوب می‌شوند. در این مقاله برخی از مهم‌ترین ارزش‌های اخلاقی که در کنترل ناهنجاری مؤثرند و فرهنگ انتظار در تقویت و تعمیق آنها نقش دارد؛ گفتگو شده است. این ارزش‌ها با تأکید بر نقش انتظار در تحقق آنها در هفت دسته مورد ارزیابی قرار داده شدند که عبارتند از: ۱. انتظار و ملکه تقوا؛ ۲. انتظار و مسئولیت‌پذیری؛ ۳. انتظار و تقویت امید؛ ۴. انتظار و ویژگی‌های منتظران؛ ۵. انتظار و انگیزش محبت به حجت الهی؛ ۶. انتظار و آئین‌ها و مناسک دینی؛ ۷. انتظار و تقویت روح حق‌گرایی؛ در نتیجه افرادی که دارای نظام ارزشی اخلاقی مبتنی بر انتظار باشند؛ کم‌تر به سمت انحرافات و ناهنجاری‌های اجتماعی کشانده خواهند شد.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۵۹ش)، *کمال‌الدین و تمام‌النعمة*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، *لسان‌العرب*، بیروت: دارالصادر، سوم.
۳. بخارایی، احمد (۱۳۹۳)، *جامعه‌شناسی انحرافات اجتماعی در ایران*، تهران: جامعه‌شناسان.
۴. بیرو، آلن (۱۳۷۵)، *فرهنگ علوم اجتماعی*، ترجمه: باقر ساروخانی، تهران: نشر کیهان.
۵. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، *لغت‌نامه*، تهران: نشر دانشگاه تهران.
۶. زبیدی، محمد بن محمد (۱۴۱۴ق)، *تاج‌العروس*، بیروت: دارالفکر.
۷. ستوده، هدایت‌الله (۱۳۷۹)، *آسیب‌شناسی اجتماعی*، تهران: نشر آوای نور.

۸. طوسی، محمدبن حسن (۱۴۱۱ق)، الغیبه، قم: دارالمعارف الاسلامیه.
۹. فصیحی، امان الله (۱۳۹۱)، نقد تبیین کارکردی دین، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۰. گیدنز، آنتونی (۱۳۹۸)، جامعه شناسی، ترجمه: منوچهر صبوری، تهران: نشرنی.
۱۱. مازندرانی، ملا صالح (۱۳۸۲)، شرح الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۲. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، بحارالانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۳. مطهری، مرتضی (۱۳۹۲)، مجموعه آثار، قم: صدرا.
۱۴. معتمدی، غلامحسین (۱۳۹۶)، انسان و مرگ، تهران: مرکز نشر.
۱۵. ملکی راد، محمود (۱۳۹۷)، کارکردهای اجتماعی اعتقاد به مهدویت، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۶. موسوی اصفهانی، محمدتقی (۱۴۲۸ق)، مکیال المکارم فی فوائد الدعاء للقائم، قم: مؤسسه الامام المهدی علیه السلام.
۱۷. نعمانی، محمدبن ابراهیم (۱۴۲۲ق)، الغیبه، تحقیق: فارس حسون کریم، قم: انوار الهدی.

